

ДВА НОВОВІЯВЛЕНІ ОПИСИ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО НАМІСНИЦТВА

У статті схарактеризовано історію створення та інформаційний потенціал двох із десяти відомих на сьогодні різновидів описів Новгород-Сіверського намісництва – Опису міст та Опису посадів 1785 р., які досі залишалися поза увагою фахівців. Ці пам'ятки містять важливі фактичні відомості, що заслуговують на використання в конкретних історичних дослідженнях.

Ключові слова: описово-статистичні джерела, Новгород-Сіверське намісництво, інформаційний потенціал.

У процесі остаточної інкорпорації земель Гетьманщини до складу Російської імперії царський уряд вдався до проведення адміністративно-територіальної реформи, що мала на меті цілковиту ліквідацію її політичної автономії. Полково-сотенну систему було скасовано, а землі Лівобережної України поділено на три намісництва – Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське¹. Запровадження нового адміністративно-територіального устрою зумовило проведення значної підготовчої роботи та докладне обстеження території новоутворених намісництв з метою найефективнішого використання їхніх ресурсів. Унаслідок цього в останній чверті XVIII ст. було підготовлено низку описів Лівобережної України, зокрема Новгород-Сіверського намісництва. До них належать Опис 1779 – 1781 рр.², Опис, що являв собою перелік населених пунктів 1781 р.³, та Опис у вигляді статистичного зведення відомостей про соціальний склад населення у формі таблиці⁴ складені комісією під керівництвом малоросійського губернатора А. Милорадовича у процесі підготовки до проведення намісницької реформи. Крім того, під час роботи по укладанню ґрунтового опису Новгород-Сіверського намісництва, що тривала впродовж 1784 – 1786 рр., але, ймовірно, не була завершена, було впорядковано цілу низку описів, що висвітлювали окремі аспекти розвитку регіону. Це “Описание топографическое о жительствующих уезда Новгородского Северского в селе Вишенках под именем колонистов” та “Краткую историю о городе Стародубе” Т. Калинського 1785 р.⁵, Опис річок та височин намісництва⁶, укладений повітовими та губернським землемірами впродовж 1785 – 1786 рр., а також “Особое или топографическое описание города губернского Новгорода Северского” 1786 – 1787 рр. А. Пригари⁷. Зрештою, у 1787 р. у ході підготовки до урочистої зустрічі Катерини II було підготовлено “Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества”⁸. Ці пам'ятки містять цінні фактичні дані щодо географічних особливостей краю, його топографії і гідронімії, демографічної ситуації та економічного стану, міської забудови та геральдики, а також історичні відомості. Все це робить їх першорядним джерельним комплексом з історії Лівобережної України останньої чверті XVIII ст. Отож уже з середини XIX ст. історики звернули увагу на описи Новгород-Сіверського намісництва, й на сьогодні у фаховій літературі тією чи іншою мірою висвітлено їхню історію створення та інформаційний потенціал⁹. Проте й тепер поза

© Гринь Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

увагою науковців залишаються дві пам'ятки, що входять до цього джерельного комплексу. Йдеться про Опис міст та Опис посадів 1785 р., цінні фактичні відомості яких заслуговують на використання в конкретних історичних дослідженнях.

У 1784 р. в Новгород-Сіверському намісництві розпочалася робота по підготовці топографічного опису згідно з програмою члена Академії наук і мистецтв П. Соймонова¹⁰. На відміну від попередніх описів, у ньому мали бути висвітлені не тільки головні аспекти соціально-економічного стану території, але й історія населених пунктів, побут та звичаї місцевих мешканців. Проведення необхідної роботи по створенню топографічного опису було доручено досвідченим службовцям – губернському стряпчому І. Лишню, прокурору верхньої розправи І. Халанському та протоколісту дворянської опіки Т. Калинському¹¹. Традиційно упорядники описів отримували відомості у вигляді різноманітних довідок та статистичних зведень від місцевих адміністративних установ, у тому числі з магістратів. Не становили винятку й укладачі топографічного опису Новгород-Сіверського намісництва. Згідно з наказом П. Рум'янцева, надавати необхідні відомості губернаторам для підготовки топографічних описів мали, зокрема, магістрати¹². Постановою Новгород-Сіверського губернського магістрату від 11 лютого 1785 р. було вирішено “касательно ж случающихся в сем магистрате по указным повелениям нужних описаний, то в оних с ведомо секретарей обоих департаментов служителям вспомошествовать разделением труда вообще”¹³.

Крім надання потрібних даних впорядкування топографічного опису матеріалів, один з канцеляристів губернського магістрату – О. Биков – також брав безпосередню участь у його підготовці. Згідно з протоколом засідання намісницького правління від 13 січня 1785 р., О. Бикову було доручено виконувати обов'язки переписувача при упорядниках опису¹⁴, що включали в себе ведення канцелярських справ, пов'язаних з його підготовкою, копіювання документів та, либонь, переписування підготовлених фрагментів тексту.

Очевидно, роботу над універсальним топографічним описом, що мав містити всебічну інформацію про Новгород-Сіверське намісництво, так і не було завершено¹⁵, проте в ході його підготовки відклалися низка галузевих описів, які відображають окремі аспекти історичного розвитку регіону. До них належать, зокрема, впорядковані у 1785 р. магістратами та ратушами описи “О состоянии городов” та “О состоянии посадов”, матеріали яких, ймовірно, мали бути використані упорядниками топографічного опису, але, за відсутності останнього, являють собою цілком самодостатні пам'ятки.

Навесні 1785 р. Новгород-Сіверське намісницьке правління надіслало магістратам і ратушам разом із друкованими примірниками жалуваної грамоти містам від 21 квітня 1785 р.¹⁶ розпорядження про підготовку відомостей “о состоянии городов, о числе жителей по званиям, о состоянии промыслов, торгов и упражнений мещанских, о фабриках, рукоделиях и ремеслах, и все ли оны и какое большею частию имеют упражнение для своего содержания и платежа узаконенных податей, и нет ли из них таких, которые никаких промыслов не имеют”¹⁷. Проте магістрати та ратуші не поспішали з упорядкуванням відповідних відомостей, тому 11 липня 1785 р. намісницьке правління направило до губернського магістрату наказ про термінове виконання попередніх розпоряджень, “для того во все городские магистраты и ратуши пошлют указы и велеть с получения оных, тот час о вышписанном выправясь, рапортовать сему магистрату в обстоятельстве магистратам по первой почте, а ратушам чрез нарочных” з погрозою в разі зволікання накладити штраф¹⁸. 14 липня 1785 р. цей наказ було отримано Новгород-Сіверським губернським магістратом, згідно з рішенням якого 16 липня відповідні вказівки надано міським магістратам та ратушам¹⁹. До кінця липня вони надіслали необхідні дані. Оскільки чітких вказівок щодо форми подання інформації магістрати та ратуші не отримали, відомості надходили здебільшого у вигляді рапортів про виконання наказу або у вигляді окремих “Описаний городов” чи “посадов”

(Новгорода-Сіверського, Мглина, Нових Млинів). Отримані дані щодо міст та посадів у губернському магістраті було систематизовано та об'єднано в два документи – “Ведомость о числе состоящих в Новгородской Северской губернии городов по названиям их, о количестве в каждом жителей по званиям и в каких оние промыслах, торгах, рукоделиях и ремеслах большею частию упражняются, при которых городах имеются фабрики или оних нет” та “Ведомость о числе состоящих в Новгородской Северской губернии посадов по названиям их, о количестве в каждом жителей по званиям и в каких оние промыслах, торгах, рукоделиях и ремеслах большею частию упражняются, при которых посадах имеются фабрики или оных нет”²⁰. При цьому, як свідчить зіставлення надісланих з місць матеріалів та упорядкованих в центрі “Ведомостей”, процес зведення розрізних описів у єдиний текст був суто механічним і полягав у повному або частковому переписуванні їхнього змісту.

31 липня 1785 р. підготовлені описи було відправлено до Новгород-Сіверського намісницького правління²¹, а також президенту Комерц-колегії О. Воронцову та сенатору О. Нарішкіну²².

Рукописи описів виявлено у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві у фонді Новгород-Сіверського губернського магістрату (Ф. 207)²³. Тексти пам'яток об'єднано в одну справу з діловодною документацією щодо історії їх створення – указами намісницького правління та губернського магістрату, рапортами магістратів та ратуш, описами окремих міст та посадів, що надійшли з місць.

Опис міст має два списки, які вміщені у справі один за одним. Обидва написані розбірливим канцелярським скорописом кінця XVIII ст., але двома різними почерками. Перший список підписано губернським канцеляристом В. Жоравкою, на другому зазначено, що його “читал”, тобто, вірогідно, звірив з оригіналом і завірив регістратор Я. Дуброва. Зіставлення текстів обох списків свідчить про відсутність у них суттєвих розбіжностей, окрім різниці в написанні деяких слів, зумовленої, напевне, неуважністю переписувачів. Обидва примірники вміщено на 5 аркушах (9 сторінках). Другий список, завірений Я. Дубровою, написано на папері, повністю ідентичному тому, на якому написано Опис посадів, до речі, за-свідчений ним же. Опис посадів має 3 аркуші (5 сторінок). Документ написано чітким канцелярським скорописом кінця XVIII ст., але почерк відмінний від тих, якими виконано списки Опису міст. Сторінки Опису посадів мають незначні ушкодження паперового носія, які, втім, не ускладнюють розуміння тексту.

Описи мають вигляд таблиці, у якій ліворуч зазначено основні категорії населення міст та посадів, а подекуди досить розлого схарактеризовано їхні заняття, а праворуч подано статистичні дані щодо чисельності представників чоловічої статі. Загалом, у “Ведомости о числе ... городов” описано Новгород-Сіверський та 10 повітових міст намісництва – Стародуб, Погар, Мглин, Глухів, Кролевець, Конотоп, Сосницю, Короп, Нове Місто та Сураж. Відповідно у “Ведомости о числе ... посадов” описано 11 розкольніцьких слобод – Зибку, Злинку, Клинци, Климівку, Воронок, Єлїонку, Воронеж, Понорницю, Лужки, Середину Буду та Нові Млини. Оскільки описи фактично являють собою поєднані в єдину таблицю фрагменти надісланих до губернського магістрату відомостей, їхня структура доволі строката. Так, у лівій колонці найчастіше спочатку зазначено загальну кількість купців та міщан, потім досить докладно схарактеризовано їхні заняття, а наприкінці зазначено чисельність представників інших верств населення – священно- та церковнослужителів, різночинців, козаків виборних та підпомічників, власницьких та різночинських підсусідків, підданих тощо. Проте інколи опис занять місцевої людності замінено простим переліком ремісників різних спеціальностей. Неоднаковим є й перелік тих категорій населення, що не належали до міщанства. Зокрема, в опису Новгород-Сіверського зазначено також чисельність жебраків, Стародуба – дворян та чиновників, їхніх робітників, пушкарів і листонош, Конотопа – циган, а також „чиновников, о дворянстве коих разбирательство чинится в

комиссии”, Сосниці і Суража – бобровників тощо. В описах Глухова, Кролевця, Коропа і Нового Міста взагалі вказано лише чисельність та основні заняття міщан.

Значний інформаційний потенціал мають описи міст та посадів, підготовлені на місцях у магістратах та ратушах, оскільки вони містять первинний матеріал, значно докладніший, ніж ті часто-густо скупі довідки, що залишилися у зведених пам’ятках. Так, Новгород-Сіверський губернський магістрат підготував вельми докладну довідку, що складалася з 2 частин – “Описание губернского города” та “Ведомость, сколько в Новгороде-Северском числится обоего пола душ купеческих, и мещанских, и другого звания, и сколько мастеровых людей”. У першій частині вміщено інформацію про природно-кліматичні умови та географічне розташування міста, перераховано основні заняття міщан, досить повно схарактеризовано торгівлю з переліком основних товарів та зазначенням ринків збуту місцевої продукції. У другій частині у вигляді таблиці наведено відомості про чисельність та соціальний склад населення. Певний інтерес становлять статистичні дані щодо кількості родин, а також чоловіків та жінок, по кожній із зазначених категорій населення. До узагальнюючого ж опису увійшли лише показники чисельності осіб чоловічої статі.

Слід зазначити, що перша частина надісланої Новгород-Сіверським магістратом довідки – “Описание губернского города” – взагалі не увійшла до зведеного Опису міст. У такий же спосіб використовувалась інформація інших документів, підготовлених магістратами та ратушами. Проте в деяких випадках до губернського магістрату надходили матеріали, що не містили докладних статистичних даних про чисельність і соціальний склад населення. У такому вигляді вони й увійшли до єдиного опису (описи Стародуба, Погара, Глухова, Конотопа, Сосниці,

Фрагмент відомості, підготовленої Новгород-Сіверським магістратом		Фрагмент Опису міст	
С купечества Второй гильдии шесть семей с числа коиx мужеска пола _____ а женска _____ Третою гильдии тридцать две семьи в коем числе мужеска пола _____ а женска _____	Число мужеска пола душ 20 96	Число женска пола душ 15 86	В Новгороде Северском купцов мещан Их промысл упражняющихся в мастерстве Портних 55 их учеников 37 Сапожников 112 их подмастерьев 30 учеников 28 Ткачи 23 их учеников 2
С ремесленных людей Портних мастров тридцать пять семей в коем числе мужеска пола _____ а женска _____ и кроме того онаго ж ремесла учеников _____ Сапожнаго ремесла шестьдесят семей в коем числе мужеска пола _____ а женска _____ и кроме того подмастерьев учеников _____ Ткацкаго ремесла дванадцать семей в коем числе мужеска пола _____ а женска _____ и кроме того учеников _____	55 37 112 30 28 23 2	62 110 26	116 1257

Коропа, Суража). Наприклад, зазначено, що у Погарі міщани займалися торгівлею “пенькою, коноплями, маслом, разного рода рибою, солью, салом свинним и говяжьим, хлебом печеным ржаным и пшеничным, медом, пресным воском, железом, табаком, небольшим подробным красным товаром, продажею сапагов шитих, виделанных кож, подошвенного и другого ремней, дегтю смаловаго и чистого”, а влітку ще й городиною²⁴. Далі упорядник перерахував ремесла, якими займалися мешканці міста, і навіть загальну кількість міщан²⁵.

Скласти певне уявлення про характер редагування надісланих з місць даних при включенні їх до єдиного тексту та про структуру пам'ятки допоможе зіставлення наведених нижче фрагментів опису Новгород-Сіверського з “Ведомости”, підготовленої міським магістратом, та зведеного Опису міст²⁶.

До Опису міст за структурою подібний Опис посадів. Обидві пам'ятки не мають узагальнюючих статистичних даних по містах чи посадах намісництва в цілому.

Таким чином, Описи міст та посадів 1785 р. містять цікаву інформацію щодо соціально-економічної ситуації на Лівобережній Україні в останній чверті XVIII ст. Їхній інформаційний потенціал підвищує можливість використання у комплексі з первинними матеріалами – більш докладними описами, підготовленими у магістратах та ратушах. З усього розмаїття актуалізованих описово-статистичних джерел, присвячених Новгород-Сіверському намісництву, ці пам'ятки містять найдокладніші фактичні дані про стан міст та посадів у середині 1780-х рр. Отож їхнє залучення до наукових студій дозволить повніше відтворити картину міського життя на Північному Лівобережжі в останній чверті XVIII ст.

1. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. XXI. – С. 246.
2. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781). – К., 1931. – 593 с.
3. Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки. – Ф. 152. – Спр. 1121. – Арк. 92 – 128.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 1. – Спр. 60130 – 60131. – Арк. 1 – 64 зв.; Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 1-а. – 61 арк.; Там само. – Оп. 2. – Спр. 44. – 53 арк.
5. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 20857. – 6 арк.; Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. ВУА. – Спр. 19164. – 6 арк.; Коваленко О. Невідома праця кінця XVIII ст. з історії Стародуба / О. Коваленко, І. Петrenchенко // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 164 – 166.
6. РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 23806. – Ч. 9. – 77 арк.
7. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (далі – ВР РНБ). – Ф. 550. – Спр. F IV. 550. – Арк. 93 – 117; РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 19162. – 32 арк.
8. ВР РНБ. – Ф. 550. – Оп. 1. – Спр. O-IV-73. – 61 + XXXV арк.; РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 18331. – 33 арк.; „Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года” / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петrenchенко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 149 – 156.
9. Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. М. Лазаревский. – К., 1888. – Т. I. Полк Стародубский. – С. XII; Катаев И. Рукописные материалы по истории Слободской Украины, хранящиеся в Военно-ученом архиве Главного штаба в Петербурге / И. Катаев // Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII Археологического съезда. – X., 1902. – Т. II. – Ч. I-я и II-я. – С. 71 – 72; Бережков М. А. Ф. Шафонский и его труд: Черниговского наместничества топографическое описание / М. Бережков. – Нежин, 1910. – С. 97 – 98; Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781 рр.) / П. Федоренко // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). – К., 1931. – С. III – XXI; Коваленко О. Б. Неопублікована праця Андрія Пригари „Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского” / О. Б. Коваленко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 160 – 165; Бондаренко І. В. Топографічний опис м. Новгород-Сіверська А. Пригари як джерело з історії України / І. В. Бондаренко // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Луганськ, 2001. – С. 29 – 31; Гринь О. Описи Новгород-Сіверського намісництва кінця XVIII ст. (історія створення та інформаційний потенціал) / О. Гринь // Сіверянський літопис. – 2001. – № 6. – С. 38 – 45; та ін.

10. ЦДІАК України. – Ф. 1959. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 2 зв. – 10.
11. ЦДІАК України. – Ф. 207. – Оп. 3. – Спр. 925. – Арк. 1.
12. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 712. – Спр. 245. – Арк. 35.
13. ЦДІАК України. – Ф. 207. – Оп. 3. – Спр. 928. – Арк. 105.
14. ЦДІАК України. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 1121. – Арк. 8; ЦДІАК України. – Ф. 207. – Оп. 3. – Спр. 925. – Арк. 1.
15. Гринь О. Незавершений опис Новгород-Сіверського намісництва кінця XVIII ст. / О. Гринь // Сіверянський літопис. – 2004. – № 2 – 3. – С. 53 – 61.
16. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830 / З. Когут. – К., 1996. – С. 182 – 183.
17. ЦДІАК України. – Ф. 207. – Оп. 3. – Спр. 357. – Арк. 2 зв.
18. Там само. – Арк. 2 зв.
19. Там само. – Арк. 18; ЦДІАК України. – Ф. 207. – Оп. 3. – Спр. 929. – Арк. 242 – 243 зв.
20. ЦДІАК України. – Ф. 207. – Оп. 3. – Спр. 357. – Арк. 54 – 63, 64 – 65 зв.
21. Там само. – Арк. 200.
22. Там само. – Арк. 48, 49, 50 – 51 зв.
23. Там само. – Арк. 54 – 63, 64 – 65 зв.
24. Там само. – Арк. 55.
25. Там само. – Арк. 55 – 55 зв.
26. Там само. – Арк. 13, 54.

В статтє охарактеризовано исторію создания и інформаційний потенціал двох из десяти известных на сегодня разновидностей описаний Новгород-Северского наместничества – Описания городов и Описания посадов 1785 г. Эти памятники содержат важные фактические сведения, которые заслуживают на использование в конкретных исторических исследованиях.

Ключевые слова: описательно-статистические источники, Новгород-Северское наместничество, інформаційний потенціал.

The article is devoted to the two of the ten known nowadays descriptions of Novhorod-Siverskyi vicegerency – The description of towns and The description of „posadio”, which are for the first time introduced into scientific use. The history of their compiling and the information potential have been investigated. As a result, it has been proved that the researched sources have considerable information possibilities which are worth using in scientific researches.

Key words: descriptive-statistic sources, Novhorod-Siverskyi vicegerency, information potential.

